

МИТРАИЗАМ И ХРИШЋАНСТВО

Слободан Чавка*
Епархија сремска,
Сурчин

Апстракт: Рад представља краћиак преглед наших сазнања о Митрином култу. Поред тога, аутор указује на сличности Митриног култа са хришћанством, као и на фундаменталне разлике. Аутор у недостатку писаних извора, анализира митраистичку иконографију, на основу које врши даљу анализу. У раду се наводе поједине историјске околности, како би се добила јаснија слика о периоду у коме се митраизам и хришћанство појављују у Римском царству.

Кључне речи: хришћанство, митраизам, религије мистерија, Римско царство, култ, Христос, Митра.

Христос и Митра сачињавају очаравајуће поглавље у богатој историји религијских покрета Принципата. Још од средине 2. века после Христа, хришћански писци коментаришу – често у увредљивом маниру – значајне сличности између своје религије и култа бога Митре. По њима, ове сличности нису ништа друго до ђаволска лукавства и преваре. Дебате о природи односа хришћанства и Митриног култа су постале учесталије крајем 19. и почетком 20. века, пре свега захваљујући чувеном археологу и историчару Францу Кимону (Franz Cumont). Ипак, треба нагласити да је комплетна дискусија на ову тему скоро у потпуности неисторијска. Да би се покренуло питање надметања (=конкуренције) између ове две религије потребно је претпоставити да су хришћани и митраисти имали исте циљеве. А да ли су заиста имали? Овај рад ће покушати да понуди одговор. Да би то учинили потребно је да се укратко упознамо са митраизмом. Такође, покушаћемо да укажемо на одређене сличности између ове две религије, као и на фундаменталне разлике.

Услед брижљиво чуване аркан-дисциплине о Митрином култу није сачувано обиље материјалних и писаних извора. Присталице Митриних мистерија су много више полагале на мистичност и тајност ритуала, него на јавно пропагирање култа. Ово представља својерсан хендикеп

* slobodancavka@yahoo.com.

у погледу наших сазнања о култу. Такође, Митра је можда јединствен пример у историји као бог којег су поштовали у четири различите религије. Због тога и не чуди да је митраизам и даље попрिште раздора међу научницима, нарочито по питању порекла култа. То нас, неизоставно, приморава да у обзир узмемо један шири контекст и да практично кренемо *ab initio*. Најпре је потребно указати на (не)јасну разлику између ранијих облика поштовања бога Митре и каснијег облика у римском култу мистерија. Митра се најпре појављује као древно индоевропско божанство, члан пантеона, што се може закључити на основу мноштва доказа из северне Индије и Ирана. Најранији документ везан за име бога датира из другог миленијума пре Христа: на глиненој таблици из 14. века у Богазкалеу (данашња Турска), некадашњој престоници Хетитске империје, Митра је означен као гарант споразума између Хетита и комшијског царства Митана. Но, он није био само бог споразума и уговора. Штавише, он је био уговор или персонификација споразума. На авестанском језику (источни дијалекат староиранског) митра и значи „уговор“.¹ У Ирану је временом попримио улогу заштитника истине.

С обзиром да је Митра, по увреженом мишљењу, персијско божанство, не изненађује што о овом богу имамо највише информација у Персији. Најраније познато изједначавање бога Митре са Сунцем датира из 5. или 4. века пре Христа. Ово је вероватно време велике химне Митри из колекције старије Авесте. Химна енергично велича бога који има десет хиљада очију, јак је, свезнајући и без мане. Митра чује све, види све, зна све: нико га не може обманути.² Бели коњи вуку његову златну кочију са једним точком, што је очигледна алузија на Сунчеву кочију.³ Према томе, Митра је био свевидећи бог Сунца. У Вендидаду, источноиранском спису, налазимо следећи параграф:

„Када човек умре, када је људски живот дошао до краја и када су га демони, зли браниоци лажи, потпуно разјединили, онда се трећег дана по смрти са зором појављује блистава богиња и даје светлост, а Митра, чија оруђа су добра, устаје светлећи као Сунце и пење се на планине“ (19, 28–29).

У дуалистичком зороастријском систему Митра је светло које доноси добро, заувек се борећи с тамом. Светло које побеђује таму враћа срећу и живот на земљу.⁴

¹ Clauss, M., *The Roman Cult of Mithras*, New York 2001, стр. 3.

² Cumont, F., *The Mysteries of Mithra*, London 1903, стр. 3.

³ Clauss, M., *наведено дело*, стр. 3–4.

⁴ Cumont, F., *наведено дело*, стр. 3.

Као што видимо, химне Веда су прослављале Митрино име, као што су то чиниле и Авестине. Упркос разликама између два теолошка система, којих су ове књиге израз, ведски Митра и ирански Митра су сачували импозантан број сличности да је просто немогуће прихватити било какву сумњу у погледу њиховог истог извора.⁵

Сада се поставља питање – на које не можемо са сигурношћу дати одговор – у каквом су односу горе изнесени облици поштовања Митре са римским култом Митре.⁶ Постоји претпоставка да су Римљани преузели персијски облик.⁷ Ипак, постоји и мишљење да је римски култ био нова западна религија с примесима персијског и источњачког учења како би се привукли они многи у царству који су били очарани источњачким култом. За исправан приступ овој дилеми (као и нашој теми уопште), сматрам да је неопходно изнети одређене напомене везане за верске погледе у Римској империји. Ту првенствено треба правилно схватити „навике ума“ оних који су поштовали Митру. Сматрам да је изузетно важно уздржати се од покушаја мисаоног реконструисања околности у древном свету нашим начином размишљања (човека 21. века), уколико желимо да правилно разумемо ситуацију тадашњег времена.

Пре свега, реч Бог у политеистичкој средини нема ниједан призивак потчињеног страхопоштовања и удаљености, као што је то случај, на пример, у хришћанству.⁸ Супротно хришћанству, прехришћанску религиозност одликује нешто што би се могло назвати неограничен приступ свим божанствима.⁹ Приватни и јавни живот су, до најситнијих детаља, били прожети многобројним религиозним ритуалима и обичајима. Ово је – само по себи – имало снажан утицај на људе у древном свету. И сама смрт је била, такорећи, свакодневна појава у свим друштвеним сталежима, као и свим старосним групама. Ово никако не значи да су људи били индиферентни према смрти, него да су имали другачији однос према животу и религији. Смрт је сматрана само као прелазак. Оваква перспек-

⁵ *Исцо*, стр. 1.

⁶ Види: Hengel, M., *The Son of God*, Eugene, OR 2007, стр. 28–29.

⁷ Види: Provanzano, C., *The Mysteries of Mithra: Tracing Syncretistic Connections to the Ancient Near East*, A Thesis Presented to the Faculty California State University, UMI 2010, стр. 9.

⁸ Claus, M., *наведено дело*, стр. 9.

⁹ Ова „ограниченост“, разуме се, никако не може представљати хришћанство у целини. Хришћани знају да је „кроз Сина, Бог лично дошао људима и узео учешћа у њиховим најдубљим патњама, на тај начин откривајући своју љубав према свим створењима“ (Hengel, M., *наведено дело*, стр. 76). Држећи се суштинског назначења своје службе, Исус улази у драму људског постојања, до краја пролази кроз њу да би, на тај начин, пронашао „изгубљену овцу“, узео је на раме и вратио кући (Јозеф Рацингер, *Исус из Назарета*, Евро-Ђунти Београд 2008, стр. 37). У том светлу, не може бити много речи о *удаљености* и *ограниченом* приступу Богу, који је чак и *лично* дошао људима.

тива је извесно имала утицаја на религијску праксу, која је изискивала – много више него данас – уточиште, а нарочито помоћ и покриће, не само унутар једне религијске заједнице него у мноштву њих. У грчкој традицији бог се разликовао од човека својом бесмртношћу, будући обдарен надљудским силама које чувају ту бесмртност. Људи су, у суштини, били смртни богови, а богови бесмртни људи.¹⁰ Ипак, овај „мост“ између богова и људи није био непрелазан, јер је преко њега могао прећи сваки смртник и кроз медитацију остварити мистичну заједницу са богом.

Што се самих митраиста тиче, много је проблема у реконструкцији онога у шта су они веровали и шта су чинили, управо из разлога што није сачуван ниједан њихов текст. Стога, у недостатку текста, за нешто више информација морамо приступити иконографији. То свакако има и своју добру страну, јер иконографија, за разлику од текста, никада не преноси погрешне информације. Њени подаци су очигледно аутентични.¹¹ За нас је од необично велике важности приказ Митре како убија бика. Постоје и друге слике Митре, као нпр. гозба са Солом и приказ његовог рођења, али слика убијања бика (*tauroctony*) је увек на централном месту.¹² Чин убијања бика је увек приказиван значајним поштовањем појединости. Бог обично ставља лево колена на бикова леђа, десна му је на животињином копиту; левом руком му повлачи главу према назад, а боде га десном. Пас и змија иду према крви која тече из ране, а шкорпион хвата бикове гениталије. Са страна се налазе два носача бакљи: један са спуштеном а други са подигнутом.¹³ Иконографија нам, такође, даје приказ Митриног чудесног рођења (према предању 25. децембра). Постоји неколико варијација овога приказа. Понекад је он приказиван како излази из стене као дете, док је на другом примеру приказан са куглом у руци, а негде се чак види и муња. Већ при рођењу пастири му указују поштовање, а ту се налазе и бакљоноше. Ово је важно из разлога што оваква сцена његовог рађања предсказује његове две кључне улоге, као даваоца светлости и живота.

Сам култ Митре у Римском царству налазимо од Британије до Црног мора, од реке Рајне до Нила, у периоду од скоро 300 година, када су услови у Империји значајно измењени. Мислим да је неопходно нагласити да су и мистерије – поред тога што су главна начела и обележја остала иста – претрпеле значајне промене. Промене су биле изводљивије тим пре што није било вишег нивоа организације, па се култ могао прекрајати у складу са жељама својих чланова у својим малим заједницама. Управо због овог разлога, незадовољавајуће би било говорити о мистери-

¹⁰ Clauss, M., *наведено гело*, стр. 9–10.

¹¹ Beck, R., *The Religion of the Mithras Cult in the Roman Empire*, Oxford 2007, стр. 22.

¹² Ulansey, D., *Origins of the Mithraic Mysteries*, Oxford 1991, стр. 6.

¹³ Alvar, J., *Romanising Oriental Gods*, Translated by Richard Gordon, Boston 2008, стр. 77.

јама Митре као о јединственој (=општој) религији.¹⁴ Тако говорити би, свакако, било једноставније, али би истовремено оставило лажан утисак. Заправо, постојао је широк спектар локалних и регионалних варијација и утицаја. Они на Рајни су се, на пример, разликовали од оних на Нилу. Многе разлике могу бити резултат локалних укуса или уметничке традиције. С обзиром да су митраистичке заједнице остале стандардно мале, религиозни погледи њихових чланова су били условљени социјалним рангом, занимањем и нивоом образовања. Сасвим је извесно да је веома мали број митраиста био у ситуацији да чита Платонове дијалоге. Није неважно питање да ли је овај култ упражњаван у урбаној средини, као што је Рим и Остија, или пак од стране земљорадника у планинама Босне.¹⁵ Најзад, утицај других култова или религиозних покрета је проузроковао локалне промене, зависно од тога колико су они апсорбовани. Филозоф Келс пружа сведочанство, у другој половини 2. века после Христа, о утицају гностичких група на култ Митре, као и да је то осетно приметније међу групама на Нилу него на Рајни.¹⁶ Вредно је помена да Митрин култ никада није прихваћен у Грчкој, због њихове одбојности према свему што је персијско.

Глас о имену бога Митре се, генерално, није почео ширити у Риму пре краја првог века после Христа, из којег периода имамо најранија сведочанства. Као први извор имамо одломак песника Стација, написан око 90. године после Христа, који очигледно алудира на одређен митраистички рељеф у једном митреуму у Риму. Аполон, као бог Сунца је изједначен са Митром „који у дубинама персијске пећине заврће рокове упорном бику“.¹⁷ Поједини аспекти мита о Митри су већ били добро познати у Риму у ово време, тако да је Стацијева публика могла добити јаснију слику о имену бога и шта је он радио. Један од најранијих натписа из престонице, Рима, се може наћи на скулптури Митре који убија бика, као посвета роба који нема неопходна материјална средства: *Alcimus Tiberi Claudi Liviani servus vilicus Soli Mithrae votum solvit donum dedit*.¹⁸ Ова посвета је важна из простог разлога што показује да су бог Сол и Митра већ били идентификовани један са другим у једном од најранијих познатих натписа. Такође, као извор имамо и Плутарха који каже да су мистерије Митре практиковане од стране Киликијских гусара, који су били активни у 1. веку после Христа: „Они су такође приносили сопствене

¹⁴ Clauss, M., *наведено дело*, стр. 16.

¹⁵ Види: Laeuchli, S., „Urban Mithraism“, *Biblical Archaeologist* 31, Cambridge 1968, стр. 73–99.

¹⁶ Clauss, M., *наведено дело*, стр. 17.

¹⁷ Стације, *Тебауда* (*Thebaida* I–IV, English translation by J. H. Mozley, London 1928, стр. 392).

¹⁸ Цитирано према: Clauss, M., *наведено дело*, стр. 22.

необичне жртве у Олимпу,¹⁹ и тамо вршили своје тајне обреде, од којих су припадници Митре то наставили до данашњег дана, будући да су их они првобитно и установили.“²⁰ Филозоф Порфирије нам пружа важан приказ порекла Мистерија. Наводећи Еубула као свој извор, Порфирије пише да је првобитни храм Митре био природна пећина, која садржи изворе, а коју је Заратустра пронашао у планинама Персије. Према Заратустри, ова пећина је слика целог света, те је он посвећује Митри, створитељу света.²¹ У наставку, Порфирије повезује Митру и бика са планетама и хороскопским знацима. Митра се повезује са знаком Овна и планетом Марс, док је бик повезан са Венером.²²

Треба напоменути да култ Митре никада није постао један од оних које је држава подржавала јавним средствима и никада није стављен на званичну листу свечаности прослављаних од стране државе и војске. Поред те чињенице да култ Митре никада није био ни званичан ни јаван, свако ко је поштовао Митру као Сола (*Sol Invictus Mithra*) је истински веровао да учествује у званичном култу Сола. Следбеници Митре су сматрали свога бога заштитником царског дома, јер је император признао Сола Инвиктуса; а Сол Инвиктус је одувек поистовећиван са њиховим богом.

Култ је из Италије стигао до Рајне и Дунава. У провинције га преносе војници регрутовани у Италији или други римски држављани из Италије. Средином другог века култ креће у експанзију. Митраизам у ово време већ превазилази своје ране социјалне поделе и почиње да тражи присталице из ширег спектра. Као чланове митраистичке заједнице налазимо војнике, чланове царске администрације писарског звања, робове и ослобођенике који су припадали *domus Caesaris* и приватним домаћинствима, као и обичне грађане. Војници чланови митраистичке заједнице су одиграли веома важну улогу у смислу географске распрострањености самог култа, тј. ширења истог. Имамо сведочанство о култу Митре у Карнунтуму, главном граду Горње Паноније (*Pannonia Superior*),²³ које датира из прве половине 2. века, где су први забележени митраисти управо војници. Такође и у Птују (*Poetovium*) у Словенији, војници су постали веома важан елемент у чланству култа када је под Галијеном (253–268) одлучено да се увећа и поправи један од градских митреу-

¹⁹ Градић на југу Мале Азије, једно од упоришта гусара.

²⁰ Плутарх, *Помпеј* (Plutarch, *Lives Agesilaus and Pompey, Pelopidas and Marcellus*, Harvard University Press 1917, 24).

²¹ Порфирије, *О пећини нимфи* (*Porphyry on the Cave of the Nymphs* by Robert Lambertson, Station Hill Press NY 1983, 2).

²² *Исџо*, 11.

²³ Горња Панонија је – као римска провинција – обухватала делове данашње западне Мађарске, источне Аустрије, као и мање делове Словеније и Хрватске.

ма.²⁴ Овде треба нагласити да су читаве групе привилегованих војника постале чланови култа.²⁵ Ширењу култа је засигурно допринео и један од његових најпознатијих чланова – сенатор Марко Валерије Максимијан, који је био међу најуспешнијим генералима Марка Аурелија. Као легионарски изасланик, он је посветио олтар Митри у Апулumu у Дакији. Неколико година касније посвећује још два митраистичка олтара у Нумидији, где је такође био изасланик. Стиче се утисак да је скоро постала традиција да управитељ ове северноафричке провинције буде посвећен у мистерије Митре, с обзиром на то да је велики број њих после Валерија Максимијана заветовао олтару.

Култ је, у многим областима, долазио из већих урбаних центара у окружујуће регије. У случају Карнунтума у Горњој Панонији, војници су га са собом понели својим кућама у Илмиц и Шопрон у данашњој Мађарској. Негде почетком 3. века, култ је успео да продре међу домаће становништво и нарочито је био распрострањен у Рајнској области. Класификовање појединих митреума у Далмацији²⁶, као нпр. у областима око Прозора и Синца (Хрватска), Бихаћа и Коњица (БиХ), нам говори да је култ такође био прихваћен од стране домаћег сеоског становништва Далмације. Сведочанства о Митрином култу у Египту су поприлично ограничена, али је сигурно да је постојао храм у Александрији.

Након што смо се дотакли географске распрострањености и самих чланова Митриног култа, потребно је нешто рећи и о њиховим храмовима. Ово је важно из простог разлога што нам физичке грађевине древних религија увек доприносе јаснијем дефинисању и бољем схватању карактеристика и значења религија, чије су манифестације. Митра је, према древном обичају, прослављан у за то одговарајућој, најчешће скривеној пећини. С обзиром на то да је Митра убио бика у пећини, његови следбеници су налик томе чинили ритуалну репродукцију овог спасоносног догађаја у пећини, или тачније у светилишту које је од те пећине начинило *spalaeum*. Треба приметити да је овај назив за храм коришћен искључиво у Италији и од стране Италијана. Насупрот томе, у провинцијама је преовладавао израз *templum*.²⁷ Ово су древни називи за храмове, док је *митреум* савремени научни изум.²⁸ Стације, наше најраније књижевно сведочанство, већ крајем 1. века описује култ у пећини.²⁹ Обредно средиште култа је била ограђена *cella* митреума, чија се симболичка вред-

²⁴ Clauss, M., *наведено дело*, стр. 28–34.

²⁵ У овом случају, то су *legio V Macedonica* и *Legio XIII Gemina*.

²⁶ Далмација као провинција Римског царства.

²⁷ Clauss, M., *наведено дело*, стр. 42.

²⁸ Beard, M., North, J., Price, S., *Religions of Rome II*, Cambridge 1998, стр. 89.

²⁹ Стације, *наведено дело*, стр. 27.

ност налази у жестокој супротности са оном од храмова и других светишта Римског званичног култа, источњачких култова са значајном јавном димензијом, као и јеврејских синагога и хришћанских цркава.³⁰ Овај симболизам објашњава карактеристичан облик и распоред митреума, чије је космичко и митско начело поређено са индијским храмом. Индијски храмови су као минијатурни универзуми квадратног облика у складу са *yantra*, светим дијаграмом, представљали слику света. У Грчкој и римској култури такви микрокосмички храмови се појављују једино још у Митрином култу, где храм – који се зове Пећина – представља свет. Он, такође, садржи и астролошке симболе и приказ првобитног чина, Митриног убијања бика.³¹ Према томе, митреум је тако замишљен да у принципу указује на митски и космички простор, а све то како би пажња самих поштоваоца била константно усмерена на ову „реалну“ алузију.³² Док је основни дезен митреума свагде био идентичан, декорација и сам начин извођења су варирали. У руралним срединама, митраистима је понекад било могуће направити митреум непосредно у правој пећини. На пример, митреум у Горњој Панонији (Згорња Поханца, Словенија) је направљен у пећини испод благо накривљене стене. Сама пећина је вештачки проширена, а тамо где зидови нису имали чврст ослонац, ојачани су зидањем. У градовима, где се пећине углавном нису могле наћи, храм је грађен испод нивоа земље, тако да онај који улази то чини по степеницама; понекад баш, симболички, седам степеника.

У средишту нашег интересовања налазе се и обреди. Овде бих да нагласим да би методолошки било нетачно претпоставити да је одређен обред био непромењен много пре или много после тренутка о којем имамо одређене информације; али, исто тако не можемо аргументовати да одсуство датог (=познатог) обреда у једном периоду значи да није постојао у неком другом.³³ Почнимо са иницијацијама, тј. самим обредима посвећења или увођења у мистерије. Позна енциклопедија из 10. века, позната као Суда, под појмом „Митра“ бележи: „Никоме није било дозвољено да приступи њима (Митриним мистеријама), док се не покаже светим и непоколебљивим пролазећи кроз неколика тестирања.“³⁴ Крајем 4. века, Григорије Богослов у општим цртама помиње „тестирања“, у виду пламених казни, приликом посвећивања у Митрине мистерије.³⁵ Пре него

³⁰ Alvar, J., *наведено дело*, стр. 349–350.

³¹ Dowden, K., *European Paganism, The Realities of Cult from Antiquity to the Middle Ages*, London 2000, стр. 128.

³² Beck, R., *наведено дело*, стр. 102–118.

³³ Види: Alvar, J., *наведено дело*, стр. 211.

³⁴ Цитирано према: Clauss, M., *наведено дело*, стр. 102.

³⁵ Св. Григорије Богослов, *Сабрана дела I*, Хришћанска мисао, Београд 2004, стр. 92.

је било ко могао бити прихваћен, морао је проћи обреде иницијације. Пре саме иницијације је постојао период учења, а онај ко је желео да приступи, најпре је морао да се пријави *пашеру*, Оцу заједнице. Постојало је седам ступњева посвећења: Гавран (*Corax*), Млада (*Nymphus*), Војник (*Miles*), Лав (*Leo*), Персијанац (*Perses*), Сунчев гласник (*Heliodromus*) и Отац (*Pater*). Ове неуобичајене титуле нису биле само празни епитети без практичног значаја. Они су у одређеним ситуацијама облачили одећу која је одговарала титули коју су имали. На барелефима их можемо видети како носе имитације глава: животињских, војничких и персијских. Хришћански писац 4. века о њима каже: „Неки машу крилима као птице, опонашајући крик гаврана, док други ричу као лавови.“³⁶ Мишљења сам да, када говоримо о овим опонашањима животиња, дугујемо одређена појашњења. Наиме, ова обредна прерушавања – чију комичну страну истиче црквени писац – су од стране незнабожачких теолога тумачена као алузије на знакове зодијака, а чак и на учење о метеопсихози. Оваква размимоилажења у тумачењу једноставно доказују да право значење ових животињских маскирања више није било схватано. У суштини, ради се о остатку примитивне праксе, која је оставила своје трагове у многим култовима. Могу се наћи титуле Медведа, Вола, Ждробета и сличних имена ношених од стране посвећеника у различитим Мистеријама у Грчкој и Малој Азији. Они се враћају на онај период праисторије када су сама божанства представљана у форми животиња; и када је поштовалац кроз узимање имена и форме својих богова, веровао да се идентификује са њима.³⁷ За напредак по ступњевима посвећења мислило се да одражава успон душе кроз планетарне сфере које је вежу за материјални свет. Отац (*Pater*) је био побожан и mudar човек и управљао је дисциплином поједине заједнице. Разумно је претпоставити да је с напредовањем кроз ступњеve посвећеник био подучаван у вишим нивоима духовног учења. Иницијације су сматране неком врстом поновног рођења. Као доказ имамо графит који је, на бочном зиду митреума испод Санта Приске у Риму, написала непозната особа: „Рођен у зору када су императори Септимије Север и Антонин Каракала били конзули, на 12 дана пре 1. децембра, у дан Сатурна.“ То је био 20. новембар 202. године. По аналогiji рађања Сунца у зору, посвећеник је такође „рођен“ кроз иницирање у мистерије.³⁸ Коначан пријем у заједницу је закључиван руковањем (*δεξιωσις*) са *пашером*, баш као што су се Митра и Сол руковали. Иницијације спомиње и Тертулијан када сведочи да су митра-

³⁶ Види: Cumont, F., *наведено дело*, стр. 153.

³⁷ *Исто*, стр. 153.

³⁸ Clauss, M., *наведено дело*, стр. 105.

исти у војсци били званично ослобођени ношења слављеничких круна, на основу тога што је митраистички обред иницијације укључивао одбацивање понуђене круне, јер њихова једина круна је Митра.³⁹ Они су као ратници божији били обележени усијаним гвожђем на челу.

Тек након обреда иницијације (практично крштења) могли су узети учешћа у светим оброцима, ради којих се заједница окупљала.⁴⁰ Најупечатљивији приказ митраистичког обеда је онај из Коњица у Далмацији (Босна и Херцеговина). Стубови са обе стране рељефа указују на то да се описани догађај одвија у затвореном простору, *сйалеуму*. У средишту видимо *patera* и *heliodromusa*, свештенике два највиша реда, како седе за обредом. На столу испред њих је раширена бикова кожа, симбол Митрине победе коју обед прославља – победе која је гаранција успеха његових следбеника. Ове две личности су скоро за главу више од осталих и они су најважнији појединци од свих присутних. Као представници Митре и Сола, они су наслоњени на јастуке на *triclinium*-у, трпезаријском дивану. Десне руке су им подигнуте гестукуирајући благослов. Они евидентно изговарају обредне формуле над приносом, који се налази на малом округлом столу испред њих. На њему се налазе мали округли хлебови са урезаним крстом како би се могли лакше разломити. Са леве и десне стране стоје нижи свештеници као слуге (*Corax* и *Leo* су лако препознатљиви). Овај земаљски обед је обредна репродукција прослављања победе коју је Митра издејствовао са богом Сунца пре њиховог заједничког вазнесења у Сунчевој кочији. Значај који се у мистеријама приписује жити и вину (две основне намирнице у древном свету), лако се може видети у легенди култа. Митра убија бика којег је савладао и у том тренутку се дешава несвакидашњи преображај: пшеница израста из његовог репа, а изданак грожђа из крви на месту ране од ножа. Због тога је њихов сто прекривен кожом бика.

Сада долазимо до питања система вредности, тј. моралног система самога култа. У овом раду је, више пута, поновљено да су литерарни извори веома оскудни, али то не би требало да нас обесхрабри или да нас наведе на закључак да култ није имао одређен морални систем. Као јасан показатељ и претпоставка тематског континуитета од иранске културе до грчко-римског света је приказ Митриног руковања са Хелиосом (Солом), који комбинује идеју уговора или споразума са идејом прихватања у групу пријатеља. Тај гест се често појављује у римској иконографији како би пренео значај споразума, договора, пактова, а такође и изрази

³⁹ Тертулијан, *О венцу војничком* (*Ante-Nicene Fathers Volume 3, Latin Christianity: Its founder, Tertullian* by Philip Schaff, Christian Classics Ethereal Library 2009, стр. 103).

⁴⁰ Лозе, Е., *Свети Новога Завешта*, Свети Архијерејски Синод Српске Православне Цркве, Београд 1986, стр. 158.

пријатељства, оданости и савеза; али је такође био од фундаменталног значаја у иранским концептима Митре. Истини за вољу, не баш тако сигуран доказ овог континуитета у етичкој сфери је тема правде. Знамо за један запис у Малој Азији где Митра има епитет δικάϊος.⁴¹ Ово је, скоро извесно, због његовог повезивања са Сунцем, древном темом Сунчеве правде која је била популарна у Анадолији.⁴²

Речи које су коришћене за описивање грехова су веома честе не само у грчким моралним текстовима царскога времена, као нпр. Епиктета, већ се такође често појављују у ранохришћанским објашњењима: стиче се утисак да је митраизам одбацио исте врсте асоцијалног и саможивог понашања, као што је то учинила популарна философија и хришћанство, покушавајући, налик њима, да обликује правац сопственог интегритета и да отвори простор за појединца настојећи да измири потребе одржавања социјалног статуса са потребама савести.⁴³ Такође, префињено разликовање врста грехова (разлике између τὸ λυπηρόν, τὸ βλαπτικόν, τὸ μυσαρόν и τὸ ἀμαρτωλόν у наше време нису ни мало једноставне за схватање) наговештава значајну истанчаност моралне расправе унутар митраизма и неоспорно интересовање за једну врсту моралне казуистике. Пошто су се Митрини поборници старали за победу светлости, били су под обавезом да се држе моралних прописа. Свако мора после смрти одговорати на божанском суду пред којим се одмеравају његова дела, пре него што се вернима отвори улаз у свет светлости.⁴⁴

Након свега изложеног, најзад можемо делимично одговорити на питање са почетка нашега рада, везано за циљеве самога култа. Многи људи погрешно претпостављају да све религије имају неку врсту универзалистичке тенденције или амбиције. У случају митраизма, таква амбиција је често узимана здраво за готово и повезивана са другом – не мање упитном претпоставком – да је постојало ривалство између Митре и Христа у циљу добијања царске наклоности. Упркос Диоклецијановој и Тетрархијској познатој посвети *D(eo) S(oli) I(nvicto) M(itthrae) fautori imperii sui* у Карнунтуму 308. године, далеко је од јасног да је икада постојала било каква жеља од стране политичког центра да претвори митраизам у главну идеолошку подршку режима. Ова сумња о универзалистичким циљевима култа приморава нас на другу констатацију: култ је, заправо, строго ограничавао своју потенцијалну публику и, следствено, тешко се могао развити у истински универзалну религију. Дакле, циљеви хри-

⁴¹ Текст који се састоји од три речи: θεῶ δικάϊω Μίθρα је, разуме се, непродуктиван и не пружа обиље информација.

⁴² Alvar, J., *наведено дело*, стр. 193.

⁴³ *Исџо*, стр. 195.

⁴⁴ Лозе, Е., *наведено дело*, стр. 158.

шћанству и митраизму нису били исти, јер у хришћанству, сходно Христовим речима: „Идите, дакле, и научите све народе крстећи их у име Оца и Сина и Светога Духа“ (Мт. 28, 19), нису постојала ограничења те врсте. Хришћанство је било свенародно и универзално, а тежња за универзалношћу је потресла темеље Римског царства.⁴⁵

Када смо утврдили да ове две религије немају исте циљеве можемо рећи да је питање избора „Митра или Христос?“ погрешно постављено, јер претпоставља конкурентну ситуацију, која у очима митраиста једноставно није постојала. Конфликт између две религије се може замислити једино код оних који су веровали да ће њихова религија, тј. њихов бог, на крају победити, па су деловали у том правцу на све могуће начине. Заправо, када су се сударале различите религије мистерија, онда су дотична божанства углавном изједначавана. Ма како да је називан највиши бог, под разним именима призиван је један једини Господ света, па се оне религије које су њихови следбеници пренели у друге земље, нису непријатељски односиле једна према другој, него толерантно.⁴⁶

Могуће је извести неколико запањујућих сличности између митраизма и хришћанства. Сличности су важне пре свега због чињенице да су оне сасвим извесно подстакле многе митраисте да постану хришћани. Конкретније, они у новој религији нису имали потребу за одрицањем од пређашњих „навика“, као на пример ритуалног обеда, представа Сунца, свећа итд.⁴⁷ Треба разјаснити да сличности уопште не сугеришу међусобни утицај. Штавише, већина паралела између митраизма и хришћанства се може извести из заједничког порекла у грчко-источњачкој култури јелинистичког света.

Вероватно најочљивија сличност између Митриних мистерија и хришћанства је датум прослављања рођења Христа и Митре: 25. децембар. По Јулијанском календару, то је била зимска краткодневица, која је сматрана за рођење *Dies Natalis Solis Invicti* (Непобедивог сунца). Такође, и једни и други су светковали исти дан у недељи. Суботу су као свети дан држали древни Римљани и Јевреји, док су поштоваоци Митре и хришћани светковали недељу, дан Сунца. И Христос и Митра су спасили свет проливањем крви. Натпис у митреуму испод цркве *Santa Prisca* у Риму гласи: „Ти си нас спасао проливањем вечне крви“.⁴⁸ За своје поштоваоце, Христос и Митра су били божанства светлости и Сунца. Као што је Митра својим следбеницима био непобедиво сунце, тако је и Христос

⁴⁵ Поповић, М., „Два аспекта развоја хришћанства у Римском царству“, у *Теолошки погледи* XLV, бр. 2/2012, стр. 393.

⁴⁶ Лозе, Е., *наведено дело*, стр. 153.

⁴⁷ Clauss, М., *наведено дело*, стр. 172.

⁴⁸ Provanzano, С., *наведено дело*, стр. 49.

светлост свету за хришћане.⁴⁹ Управо због оваквих паралела, хришћани су се дистанцирали од паганских идеја и Христос је, следствено, постао *Sol iustitiae*, Сунце правде. Значајно је приметити да су и Христос и Митра рођени од девичанских мајки. Као што је Дјева Марија поштована у хришћанској Цркви, тако је и Дјева Анахита у митраизму. Анахита носи златну круну са звездама и зрацима, а Дјева Марија се често приказује са звезданом круном или велом и зрацима који произилазе из Њеног тела.

У раду је наведено да је онај који жели бити прихваћен у Митрине мистерије морао проћи обреде иницијације, а да је пре саме иницијације постојао период поучавања. Слична пракса је постојала и у древној Цркви Христовој. Према *Апостолском предању* видимо да већ постоји опширно упутство о катихуменату. Каже се да они који се представљају први пут да би чули реч, треба да се доведу пред учитеља, те да ће их питати за разлог њиховог приласка вери. Катихумени су дужни да слушају поуке три године, али ако би неко био посебно ревностан *онда нека не просиђује време нећо судији само по начину животи* (17,438).⁵⁰

Вредна је пажње сличност између хришћанске Евхаристије и митраистичког ритуалног обеда. Јустин Филозоф, који је дуго живео у паганском свету пре обраћења у хришћанство, изражава чуђење везано за сличност ова два „обеда“. Он најпре описује Евхаристију, у којој се хлеб и вино не примају као обична храна и пиће. Затим он наводи да су апостоли у својим записима, која називамо Јеванђеља, нама предали оно што је било заповеђено њима; да је Христос узео хлеб и, заблагодаривши, рекао: „Ово чините за мој спомен... ово је тело моје“ (Лк. 22, 19); и да је, на исти начин, узео чашу и заблагодаривши рекао: „Ово је крв моја“; и предао њима самима. Јустин Филозоф каже да су зли демони опонашали сличну церемонију у Митриним мистеријама, где је заповеђено да се чини то исто.⁵¹ Он је био упознат са митраистичким ритуалом, како радњама тако и усменом формом, и види веома блиске паралеле не само између материјалних компонената ова два обеда него чак и између језичке формулације која је пратила освећивање хране. Тертулијан је, такође, сматрао да је то било ђаволско опонашање онога за шта је веровао да је права религија.⁵² Митраисти су неизоставно веровали да се

⁴⁹ Христос самог себе поистовећује са светлошћу када каже: „Ја сам светлост свету, и ко иде за мном неће ходити у тами, него ће имати светлост живота“ (Јн. 8, 12).

⁵⁰ Овај исказ побија мишљење да је катихуменат трајао нужно три године. Ова временска одредница нуди се као оптимално раздобље за усвајање основних истина наше вере, а не као јуродички услов.

⁵¹ Св. Јустин Мученик, *Прва апостолија* (*Early Christian Fathers* by Cyril Richardson, Touchstone New York 1996, стр. 277–281).

⁵² Тертулијан, *Против јеретика* (*The Prescription Against Heretics*, Kessinger Publishing 2010, стр. 44).

наново рађају конзумирањем хлеба и вина. Под том храном се, свакако, није подразумевала само дословце храна, него такође и храна у метафоричком смислу, која храни душу после смрти: обед је био гарант њиховог узлажења ка неумирућем светлу.

Треба разјаснити да ни овде не може бити говора о позајмљивању (=имитирању) у било ком правцу. Приношење хлеба и вина је познато у скоро свим древним културама, и обед као средство везивања верних и њиховог сједињавања ка божанству, било је заједничко обележје многих религија. То је представљало један од најстаријих начина манифестације сједињења са духовним, као и задобијања духовних вредности. Ако је митраистички обед од стране хришћана могао бити сматран изопаченом копијом хришћанских тајни, то је зато што су таква приношења вршена на исти начин у хришћанству и у Митрином култу, можда чак уз пратњу истих речи.

У овом раду, осим аналогича, морамо истаћи и фундаменталне разлике. Разлика је уочљива приликом осврта на саме поштоваоце. Јасно је да жене уопште нису примане у Митрине мистерије.⁵³ Ово је био култ у којем женски принципи нису играли апсолутно никакву улогу, било на божанском или човечанском нивоу (нису марили ни за римске богиње, као нпр. Јунону, Венеру и Дијану). Узимајући у обзир правац којим социјална композиција култа иде, то је само по себи значило да је половини људског рода *a priori* ускраћена могућност приступања култу, што је, реално гледајући, био хендикеп у погледу бројности. Супротно томе, жене су у хришћанству одиграле веома важну улогу. Јеванђеља јасно сведоче да је међу пратиоцима Исуса Христа било и жена. Марија Магдалина, Јована и Сусана су од самог почетка помагале Исусу и служиле својим имањем (Лк. 8, 1–3). Жена Јеврејка указала му је несвакидашње гостопримство изливши на Њега скупочени мирис (Мт. 26, 7). Такође, Христос је посећивао дом Марте и Марије (Лк. 10, 38–42). Након Христове смрти, жене су наставиле да играју запажене улоге у раном покрету. Посланице ап. Павла, тачније Павлови повремени поздрави познаницима, нуде очаравајуће и поуздане податке о многим јеврејским и незнабожачким женама које су биле значајне у раном хришћанству. Његове посланице пружају живописне трагове о врстама активности у којима су жене уопште ангажоване. Он поздравља Прискилу, Марију, Јунију и Јулију које су мисионариле у пару са својим мужевима или браћом (Рим. 16, 3.7.15). Апостол Павле нам говори да су Прискила и њен муж ризиковали своје животе како би спасили његов. Јунију истиче као знамениту међу апостолима, која је и сужањство претрпела, док је Марија похваљена за огроман труд.

⁵³ Види: Cumont, F., *наведено дело*, стр. 173.

Поред наведеног, списи апостола Павла нам пружају неке веома важне погледе везано за унутрашње функционисање древне Цркве. Неки од тих погледа ће нам помоћи да додатно истакнемо улогу жена у раној Цркви, а такође да видимо где су се хришћани окупљали и на тај начин уочимо још једну разлику у односу на поштоваоце Митриног култа (култ у пећини, видети горе). Први хришћани нису поседовали црквене грађевине него су се окупљали у приватним домовима. Ово је неоспорно због чињенице да хришћанство није било легално у Римском свету тога времена, али делом и због – потенцијално – огромног трошка за заједницу која је била тек у повоју. Такви домови су област у којој су жене одиграле кључну улогу (Флм. 2; 1. Кор. 16, 19).

Претходно смо напоменули да су следбеници Митре сматрали свога бога заштитником царскога дома те да је Митра, стога, у Римском царству поштован као покровитељ лојалности цару. Хришћани су, пак, одбијали да учествују у паганском државном обреду, јер се Христос у Цркви поштовао као једини Господар и Бог. Према томе, није признаван ни култ цара, на коме се искушавала оданост држави. Римска држава је тражила да се цару искаже дужно поштовање и да се признају државни богови. Хришћани су признавали Римско царство као силу која одржава ред, покоравали се законима, молили се за цара, али не цару.⁵⁴ Они су жестоко прогоњени до почетка 4. века,⁵⁵ за разлику од митраиста који су избегли гоњења, делом захваљујући релативно касном добу свога ширења.⁵⁶

Посебну пажњу треба обратити на оно што разликује хришћанство, не само у односу на митраизам, него и све друге религије, премда се не тиче унутрашњег функционисања него више „теологије“. Мартин Хенгел наглашава да је кључна разлика то што Исус није био само савршен праведник, изабран од Бога, који је био у потпуној сагласности са Божијом вољом, пример послушања, него још више божански посредник који се, кроз Очево љубав за изгубљене људе, послушно одрекао своје небеске заједнице са Оцем и преузео људски облик и људску судбину, судбину која га је довела до срамотне смрти на крсту. Следствено, Христово оваплоћење и смрт постају изрази божанске љубави, који не могу бити превазиђени. Нити је грчко-римска, нити јеврејска традиција познавала овакав „мит“. Кроз Сина, Бог је лично дошао људима и узео учешћа у њиховим најдубљим патњама, на тај начин откривајући своју љубав према свим створењима. Једино као распета личност на крсту, Исус је био – парадоксално – прослављени, Господ, коме су, као Божијем есхатолошком

⁵⁴ Поповић, М., *наведено дело*, стр. 393.

⁵⁵ Премда у првом веку није било никаквих систематских покушаја да се искорени хришћанство већ су прогони били мотивисани неким конкретним разлогом.

⁵⁶ Cumont, F., *наведено дело*, стр. 85.

„пуномоћнику“, биле подвргнуте чак и оне силе које су наизглед однеле победу над њим у његовој срамотној смрти (Флп. 2, 6–11; 1. Кор. 2, 8; 2. Кор. 8, 9). Постојали су многи распети праведни људи у древном свету, међутим за Јевреје и Грке распети Син Божији је била непозната идеја.⁵⁷

Утемељено на оваквим изразима божанске љубави хришћанство је, насупрот митраизму, наставило своје историјско битисање. Самонаметнута ограничења су, по свој прилици, убрзала суноврат Митриног култа. Не може се са сигурношћу утврдити када је култ Митре дошао до свога краја, осим у спорадичним случајевима уништавања и рушења њихових храмова. Ови случајеви, чини се, нису без повезаности са хришћанима. Извесно је да практично не постоји ниједан доказ да је култ постојао у 5. веку. Чак и у 4. веку су веома ретки било какви записи. Као доказ имамо новчиће које су остављали поштоваоци Митре, пронађене у митреуму у *Pons Saravi, Gallia Belgica (Sarrebouurg)*. Разарачи митреума су пронашли заветне новчиће, који су дуги низ година сакупљани и чувани од стране мале заједнице. Екскаватори су пронашли укупно 274: низ почиње са Галијеном (253–268) и наставља се све до Теодосија (379–395), у периоду од 140 година. Овај пример нам говори о временском периоду који је био потребан да се новац сакупи. Управо су хришћани ти који су разорили храм. Ипак, они нису украли новац приложен богу којег су се они гнушали, него су га подругљиво расули по поду, исто као што су учинили и са остацима статуа и олтара које су сломили, као и комадићима обредном посуђа.⁵⁸ Ови и слични скупови новчића, показују да је време нестанка овога култа крај 4. века. Такође, из наведеног сазнајемо да, поред тога што нису постојали исти циљеви две религије, нити конкурентна ситуација у циљу задобијања царске наклоности, хришћани нису били благонаклони према овим „ђаволским преварама“. У многим местима над Митриним храмовима, касније су подигнуте хришћанске цркве у знак тријумфа Христа над Митром.⁵⁹ Поред тога, на оловним медаљонима из 4. века, пронађеним у катакомбама и на хришћанским саркофазима, мудраци са Истока – који су дошли да се поклоне новорођенчету Христу – су приказани као три човека у персијској одећи носећи Фригијску круну Митре. Мудраци су голобради и своје поклоне носе на плочама, што је општи стил усвојен из римске уметности, приказујући варваре како доносе порез.⁶⁰ Овај медаљон је, сам по себи, видљиви знак тријумфа хришћанства над митраизмом.⁶¹

⁵⁷ Hengel, M., *наведено дело*, стр. 76.

⁵⁸ Clauss, M., *наведено дело*, стр. 32.

⁵⁹ Лозе, Е., *наведено дело*, стр. 159.

⁶⁰ Provanzano, C., *наведено дело*, стр. 52.

⁶¹ Clauss, M., *наведено дело*, стр. 169

На крају, желим да истакнем да поред свих сличности двеју религија, ипак доминира кључна разлика која нас приморава на теолошки закључак: Божија љубав према свим људима је задобила облик на недокучив начин, једном за свагда, у једном човеку, Исусу Назарећанину, Његовом љубљеном Сину. Догађај ове љубави, тј. нашега спасења, није овосветска могућност којом људи располажу него претпоставља послање – од стране вечнога Бога – Исуса који је потпуно „у сагласности са“ Божијим бићем и вољом. Веровање у Божије откривење себе у свом Сину је темељ за радосну „слободу деце Божије“, слободу која учествује у Божијој неограниченој могућности у овом и одвише ограниченом свету и у будућности која – Богу хвала! – није овисна о човечанству које себе сматра за врховно биће, него у потпуности и крајње припада Божијој љубави.⁶² Мистерије, које су по правилу митске, нису имале овако снажну основу да би могле преживети значајно „бојно“ поље у историји религија.

Библиографија:

- Alvar, J. (2008), *Romanising Oriental Gods*, Boston.
- Beard, M. (1998), North, J., Price, S., *Religions of Rome II*, Cambridge.
- Beck, R. (2007), *The Religion of the Mithras Cult in the Roman Empire*, Oxford.
- Clauss, M. (2001), *The Roman Cult of Mithras*, New York.
- Cumont, F. (1903), *The Mysteries of Mithra*, London.
- Св. Григорије Богослов (2004), *Сабрана дела I*, Хришћанска мисао, Београд.
- Dowden, K. (2000), *European Paganism, The Realities of Cult from Antiquity to the Middle Ages*, London.
- Hengel, M. (2007), *The Son of God*, Eugene, OR.
- Јустин Мученик (1996), *Прва айолоџија* [*Early Christian Fathers* by Cyril Richardson, Touchstone New York].
- Laeuchli, S. (1968), „Urban Mithraism“, *Biblical Archaeologist* 31, Cambridge.
- Плутарх (1917), *Помџеј* [Plutarch, *Lives Agesilaus and Pompey, Pelopidas and Marcellus*, Harvard University Press].
- Поповић, М. (2012), „Два аспекта развоја хришћанства у Римском царству“, у *Теолошки поједи* XLV (2012), 2, стр. 393–398.
- Порфирије (1983), *О њећини нимфи* [*Porphyry on the Cave of the Nymphs* by Robert Lamberton, Station Hill Press NY].

⁶² Hengel, M., *наведено дело*, стр. 93.

Provanzano, C. (2010), *The Mysteries of Mithra: Tracing Syncretistic Connections to the Ancient Near East*, A Thesis Presented to the Faculty California State University, UMI.

Стације (1928), *Тебауга* [*Thebaid* I–IV, English translation by J. H. Mozley, London].

Тертулијан (2009), *О венцу војниковом* [*Ante-Nicene Fathers Volume 3, Latin Christianity: Its founder, Tertullian* by Philip Schaff, Christian Classics Ethereal Library].

Тертулијан (2010), *Против јеретика* [*The Prescription Against Heretics*, Kessinger Publishing].

Ulansey, D. (1991), *Origins of the Mithraic Mysteries*, Oxford.

Зизиулас, Ј. (2008), *Јелинизам и хришћанство*, Хришћански културни центар, Београд.

Лозе, Е. (1986), *Свети Новога Завеша*, Свети Архијерејски Синод Српске Православне Цркве, Београд.

Рацингер, Ј. (2008), *Исус из Назарета*, Евро-Ђунти Београд.

Примљено: 20. 9. 2014.

Исправљено: 2. 12. 2014.

Одобрено: 5. 12. 2014.

MITHRAISM AND CHRISTIANITY

Slobodan Čavka

Eparchy of Srem

Summary: *The article represents a brief summary of our knowledge of the cult of Mithras. In addition, the author elucidates the similarities and fundamental differences between the cult of Mithras and Christianity. The author, in the absence of written sources, analyzes mithraistic iconography on which he bases his further analysis. This paper presents particular historical circumstances in order to draw a clearer picture of the period in which Mithraism and Christianity appear within the Roman Empire*

Key words: *Christianity, Mithraism, mystery religions, Roman Empire, cult, Christ, Mithra.*